

A MAGYAR URBANIZÁLÓDÁS ÉS AZ ALFÖLDI VÁROS

BECSEI JÓZSEF

URBANIZATION IN HUNGARY AND THE CITIES OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

The urbanization process in Hungary has more special characteristics comparing to the more developed regions of Europe. First of all it had been occurred later, but there were other special characteristics as well. It happened first of all because of the special features of the cities of the Great Hungarian Plain (in Hungarian: alföldi város). The settlements give that scene, where the urbanization, this general process of society and economy occurred. In this process the structure, the occupation system, the living standards of the population had been changed. These processes are rather complex, so they are suitable to describe the complex phenomena of urbanization. Edit LETTRICH made the first general research about the trends of Hungarian urbanization in the early 1960's (LETRICH 1965, 1975). She would like to give an overview picture about the urbanization connecting with the lifestyle of the population. She chose one potential factor, the occupation structure of the population.

One important aspect of the Hungarian urbanization is the growth of the cities and towns, but an other one is more important. This one is the increasing number and portion of cities and towns, because of the administrative changes (in 2015 there are 346 cities and towns in Hungary) and the rural-urban migration. Today 69.1% of the population is urban in Hungary. Excluding Budapest this percentage is 62.6%, but in the Great Hungarian Plain is 71.2%.

So the portion of the urban population is higher in the Great Hungarian Plain, but the present situation and the changes of the settlement structure are also special here. The most important features of the special settlement structure of the Great Hungarian Plain are the next: 1. the towns of the Great Hungarian Plain (alföldi város), 2. the special type of scattered outskirts settlements (tanya). We can describe two stages in the development of the society at the Great Hungarian Plain in the last decades. In the first stage the agrarian society became industrial, in the second from industrial to service. We are now still in the second period. Another important consequence of the urbanization process in the Great Hungarian Plain is the decline and restructuring of the tanyas. From the end of the 19th century the society of the tanyas became more independent from the towns, the connection between the tanyas and the towns became weaker, the tanyas became individual scattered settlements and not the part of the towns. The social structures also changed, the social connection between the tanyas and the towns had become much weaker.

BEVEZETÉS

Az urbanizálódás Magyarországon Európa fejlettebb területeihez viszonyítva (bár ott is különböző stádiumokat különíthetünk el) nemcsak abban különbözött, hogy hozzájuk viszonyítva megkésett, hanem egyéb jellegzetességekkel is rendelkezik/rendelkezett. Ez mindenekeelőtt az alföldi városok sajátos tulajdonságai miatt követhető nyomon. Ennek felvázolása előtt szükségesnek ítélem egyrészt azt, hogy megmutassam az urbanizálódás vizsgálatának egy magyar módszerét, másrészt, hogy felvázoljam az alföldi városok azon állapotát, amelyet az urbanizálódás kezdetekor mutattak.

1. AZ URBANIZÁLÓDÁS VIZSGÁLATÁNAK EGY MAGYAR MÓDSZERE

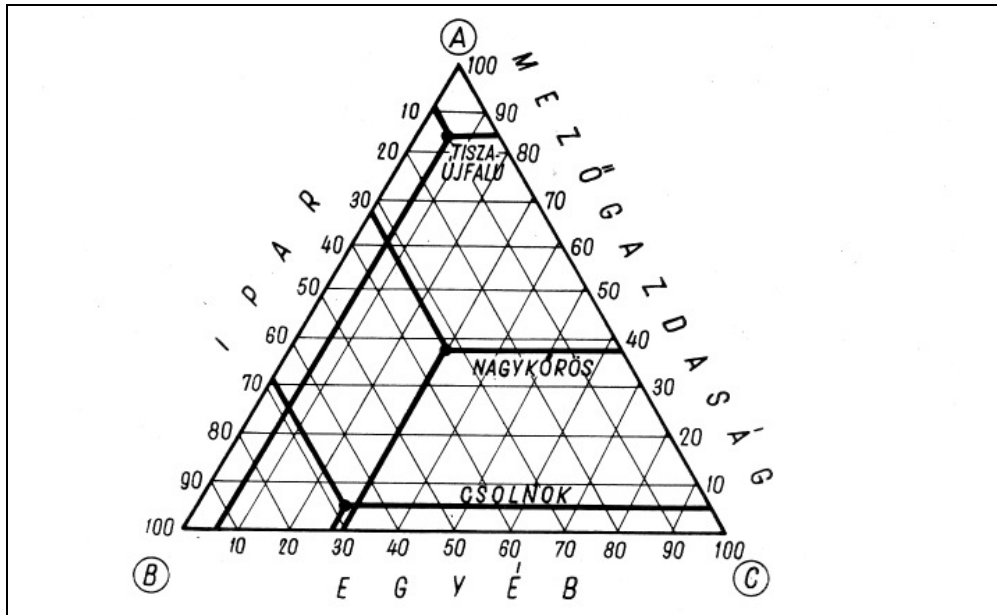
Annak az átfogó társadalmi-gazdasági folyamatnak - az urbanizálódásnak - amelynek révén a lakosság társadalmi struktúrája, foglalkozási szerkezete, életkörülményei stb. megváltoznak, átalakulnak, vagyis a lakosság életviszonyai átformálódnak annak szinterei a települések. Ezek a maguk igen sokszínű, összetett életjelenségei és arculati sajátosságai révén különösen alkalmasak az urbanizálódás bonyolult folyamatának sokoldalú tükrözésére. Mindenekelőtt azt kell mondanunk, hogy az urbanizálódás egy olyan folyamat amely során az adott társadalom halad egy magasabb civilizáció felé, amennyiben a civilizáció alatt mindazt az eszközt, berendezést, szervezetet, intézményt, stb. értjük, amely az emberek életét és biztonságát szolgálják. Az urbanizálás megnevezés alatt is több folyamatot foglalunk össze. Az egyiket röviden városiasodásnak, míg a másikat városodásnak nevezzük. Ez utóbbi magában foglalja a városok számának és népességük számának növekedését, azáltal, hogy a nem városi településekből egyre többen költöznek a városokba, de a városi népesség természetes szaporodása is növeli a lélekszámot, valamint egyre több település kapja meg a városi rangot, illetve a városkörnyéki falvakat a városok igazgatási területébe vonják. Ezek vizsgálatában hangsúlyozott szerepet nyer a fejlődési ütem és a térbeli megoszlás összhangja közötti kapcsolat. A magyarországi urbanizálódás folyamatáról és állapotáról átfogó vizsgálatot Lettrich Edit végzett az 1960-as évek elején (LETTRICH 1965, 1975).

A szerző megfogalmazása szerint *a cél: a népesség életformájában jelentkező urbanizálódásról képet nyújtani, ehhez az urbanizálódás következményeként figyelembe vehető faktorok közül egyet, a népesség foglalkozási szerkezetében zajló átalakulást vette figyelembe.* A munkahelyekben bekövetkezett mennyiségi, minőségi és térbeli változások az eredői a foglalkozási szerkezetben zajló módosulásoknak, amelyek viszont a lakóhelyek átformálódása irányában hatnak tovább. A foglalkozási szerkezet vizsgálata tehát mindkét irányban, a munka- és lakóhelyek irányában kitekintést tesz lehetővé, illetve módot nyújt arra, hogy nyomon kövessük az urbanizálódás megnyilatkozásait a települések valamennyi alkotóelemében - a népesség, a munkahely, a lakóhely vonalán egyaránt.

Ehhez a településeken lakó népesség foglalkozási szerkezetét vette alapul, amelyben a változás iránya jelzi az urbanizálódási folyamatot, a fejlődés általános iránya pedig az agrárjelleg felől a kétlakin át az urbánus jelleg felé való haladás, ami az urbanizálódás gazdasági bázisának egyre szélesedő bázisát jelenti, így az agrár, kétlaki és urbánus típusok egyenként a foglalkozási szerkezet urbanizálódásának egyes fázisait képviselik, ugyanakkor együttesük felöleli az urbanizálódás teljes ciklusát.

A szerző típusképző eljárása, miként a foglalkozási alapon történő típusképzések többsége, három fő csoportba osztja a foglalkozási ágakat: 1. mezőgazdaság; 2. ipar (bányászat, energiagazdálkodás, építőipar és gyáripár, kisipar összes ága); 3. egyéb ágazat (közlekedés, kereskedelem, közszolgálat, valamennyi szolgáltatás és egyéb). A három főcsoport tehát felöleli a kereső népesség teljes körét. A lakónépesség keresőinek e három főcsoport közötti megoszlása alapján jelölhetők ki az egyes típusok egy háromszögdiagram alkalmazásával (1. ábra).

1. ábra: A lakosság foglalkozási strukturáját jelölő háromszögdiagram

Forrás: Lettrich 1965

A háromszögdiagram egyes oldalai a három fő ágazatban foglalkoztatottaknak az összkeresőkhöz viszonyított százalékarányát jelölik. Teljes összegük az összkeresők 100 %-át adja. Az oldalakon az egyes ágazatok százalékos nagyságát jelölő pontokból az oldalakkal párhuzamosan húzott három egyenes metszéspontja a település foglalkozási szerkezetét mutatja. A szélsően egyoldalú foglalkozási szerkezettel rendelkező települések pontjai a háromszög csúcsai (A,B,C) közelében helyezkednek el, az agrár az A csúcs, az ipari a B és az "egyéb" a C csúcs közelében. Ezzel szemben a kiegyenlítettebb foglalkozás jellegűek a háromszög központja körül tömörülnek.

Aszerint, hogy milyen arány érvényesül a három főcsoport - mezőgazdaság, ipar, egyéb - között, három fő típust lehetett megállapítani:

A). Amikor az agrár jut 55 %-ot meghaladó túlsúlyba. Ebben az esetben a mezőgazdaság válik jelleg-meghatározóvá.

B). Amikor az egyes foglalkozási főcsoportok nagyjából harmados arányban oszlanak meg, egyik ágazat sem jut olyanira túlsúlyra a másik kettővel szemben, hogy egymaga jelleg-meghatározóvá váljon. Ez a "kétlaki" települések csoportja. Aszerint, hogy a foglalkozási ágak nagyságrendi sorrendjében az ipar vagy a az egyéb kerül a mezőgazdaság mögötti második helyre, tagolhatjuk ketté - két alaptípusra - az ebbe a csoportba tartozókat.

C). A nem-agrár ágazatok már több mint kétharmados többségben vannak az agrárral szemben, tehát az agrárkeresők maximális aránya mindössze 36,6 %. Ez esetben a nem-agrár (urbánus) ágazatok válnak jelleg-meghatározóvá. Ezen az "urbánus" jellegű csoporton belül az ipar és az egyéb ágazat külön-külön is jellegadóvá válhat, ha egymaga meghaladja a kétharmados arányt. Az így adódó két altípushoz - ipari és egyéb jellegűekhez - egy harmadik: "vegyes" jellegű is társul, amelyben az ipar és

az egyéb ágazatok egymással kiegyensúlyozottabb arányban állnak.

Az agrártúlsúlyt mutató 1. csoportot, valamint a nem-agrár (urbánus) túlsúlyt mutató 3. csoportot - a 75 %, valamint a 15 % mezőgazdasági keresőarányánál - további két alcsoportra bonthatjuk, amelyek az agrár és a nem-agrár (urbánus) jelleg szélső méreteit jelölik (2. ábra).

1). AGRÁR TÍPUS:

I. fok = mérsékeltén agrár (mezőgazdasági keresők 55 - 75 %)

II. fok = szélsően agrár (mezőgazdasági keresők 75 % felett)

2). KÉTLAKI TÍPUS:

a = ipar alapján urbanizálódó (ipari keresők % > "egyéb" keresők %)

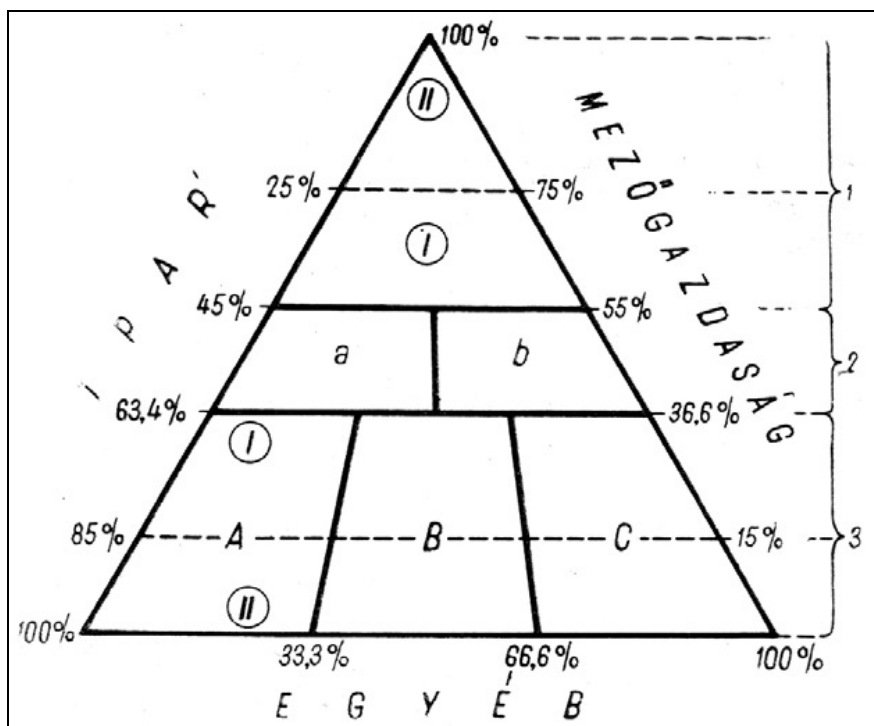
b = "egyéb" alapján urbanizálódó ("egyéb" keresők < ipari keresők %)

3). URBANUS TÍPUS:

I. fok = ipari+ egyéb keresők 63,4 - 85,0 %

II. fok = ipari+egyéb keresők 85 % felett.

2. ábra: A típusok kijelölése a háromszögdiagramon

Forrás: (Lettrich 1965)

Ezek a településtípusok nem funkcionális típusok, s így nem alkalmasak a településföldrajzi értelemben vett városok köre s hierarchikus rendjének meghatározására. A lakosság foglalkozási szerkezetén keresztül mutatkozó urbanizálódás fokát tükrözi. Az urbanizálódás folyamata ugyan nemcsak a foglalkozási szerkezet városiasodásához - a nem-agrár, azaz urbánus ágazatok szerepének növekedéséhez -

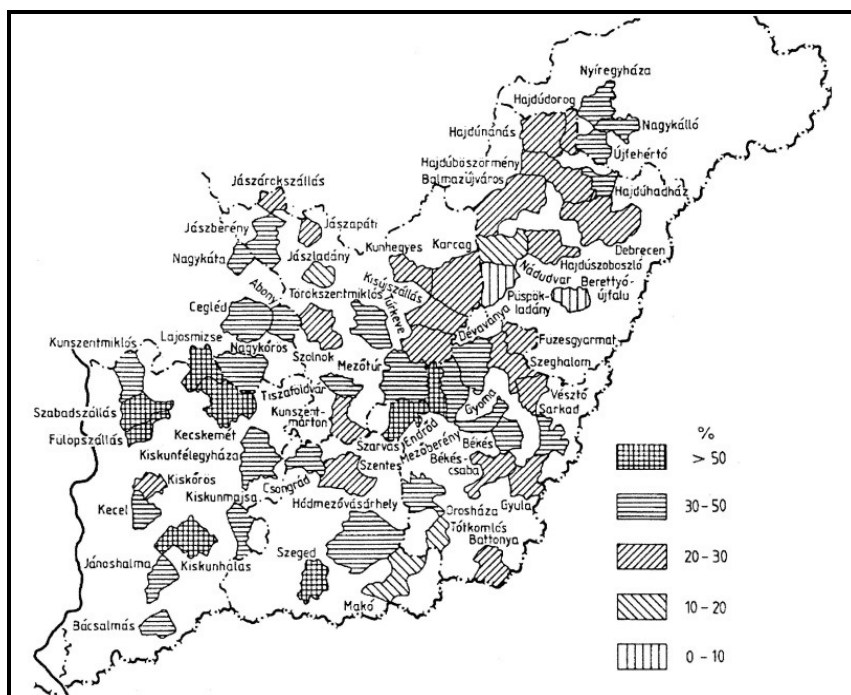
kötődik, hanem ennél sokkal többet, de nagyszámú tényezőinek sorából a foglalkozási szerkezet tükrözte leginkább a lakosság életformáinak változásait és különbségeit

2. AZ ALFÖLDI VÁROSOK KÉT TÍPUSA

A magyarországi urbanizálódásnak is egyik fontos jelensége a városok növekedése, de még inkább a városi népesség számának és arányának a változása annak eredményeként, hogy részben számos települést várossá nyilvánítottak (2015-ben 346 városa volt az országnak), részben pedig a falvakból a városokba költözött a lakosság. Mindennek eredményeként jelenleg a népesség 69,1 %-a városlakó, de úgy, hogy a nem fővárosi népességnek 62,6 %-a él városokban, de az Alföldön a lakosság 71,2 %-a városlakó.

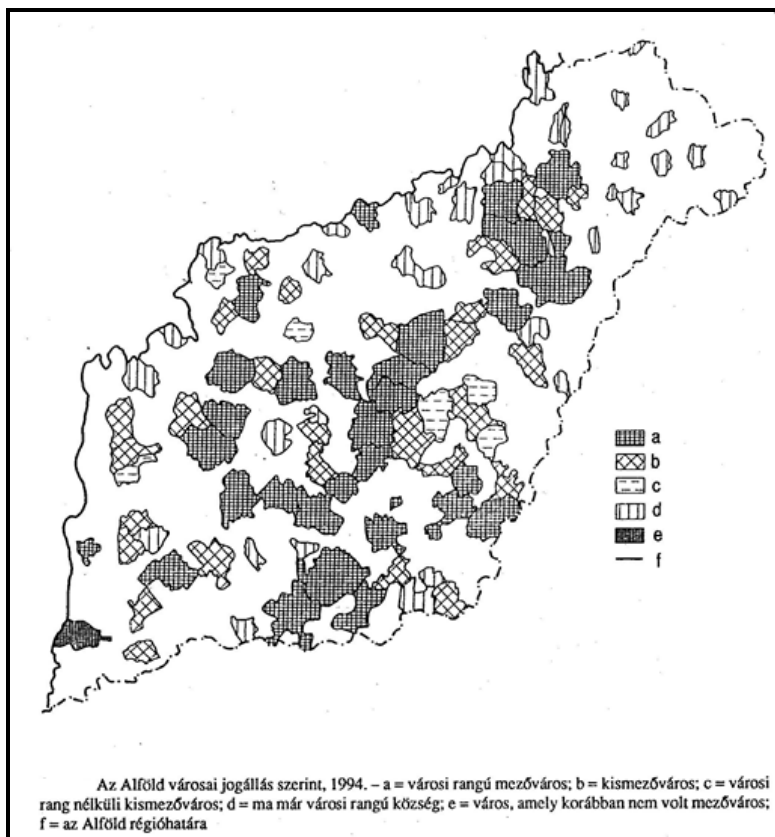
Az Alföld nemcsak abban különbözik az ország más nagytájtól, hogy itt a népesség nagyobb arányban tömörül a városokban, hanem abban is, hogy a településállomány összetétele, változásai, a városi fejlődés sajátos útját járta be, aminek eredményeként *sajátos településbázis alakult ki*. Ennek a legfontosabb egyedei: *az alföldi város*, amelyen belül meg kell különböztetnünk azokat, s ez a többség, amelyek nem voltak kertések, ezeket nevezzük az egyszerűség kedvéért agrárvárosnak, azzal együtt, hogy a másik forma, a *kertés város* is egyben agrárváros is és ezért kertés agrárvárosról beszélhetünk (3-4. ábra); és *a tanyarendszer*.

3. ábra: Az Alföld mezővárosai (1939) a jelenlegi határral és a külterületi népesség részesedése az összes lakosból (1930)

Forrás: Becsei 1995

4. ábra: Az Alföld városai (1994) jogállás szerint

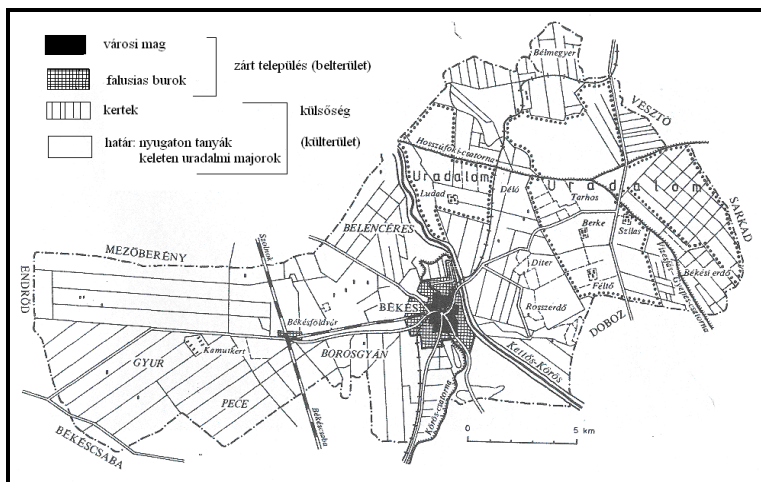

Forrás: Becsei 1995.

Az alföldi város kérdéseivel a harmincas évek végén főként Erdei Ferenc munkája és Mendöl Tibor tanulmánya foglalkozott. Erdei az alföldi várost elsősorban, mint társadalmat értelmezte, s véleménye szerint az alföldi város: agrárváros és tanya város. Mindez az ő értelmezésében azt jelentette, hogy az itt élők foglalkozásában a vezető ágazat az agrártevékenység, továbbá a zárt település és a tanya világ népessége egy társadalmi egységet alkot (ERDEI 1939). Mendöl viszont a település és a táj viszonyát értelmezve úgy vélekedett, hogy a tanya önálló település, továbbá az alföldi városok belső struktúráját elemezve elkülönítette egymástól a kül- és a belterületet (MENDÖL 1936). Ebben az értelmezésben viszont már közel sem mutatkoztak annyira agrárjellegűeknek az alföldi városok, mint ahogy azt Erdei állította. Ettől függetlenül azonban sommásan azt mondhatjuk, hogy az agrárelem jelenléte az alföldi városokban településjelleg meghatározó volt, s az alföldi városok szerkezetileg egy kisebb-nagyobb kiterjedésű városi elemből és egy faluból tevődtek össze, amely utóbbiak a külterületen a tanyaövezetben folytatódtak. Az alföldi város nemcsak morfológiailag, hanem a morfológiai elemeket meghatározó társadalmi csoportok alapján is egymástól jól elkülöníthető övezetekre tagolódott.

Mendöl Tibor a maga klasszikus városmodelljében az alföldi várost közigazgatási szempontból az alábbi *nagyobb szerkezeti egységekre bontotta*: 1. *külterület vagy határ, ezen belül a.) a tanyák övezete, b.) a kertészek övezete; 2. a zárt település vagy belterület, amelyen belül meg kell különböztetni: a.) a városmagot és b.) a falusias burkot (5. ábra).*

5. ábra: Nagy-Békés 1939-ben

Forrás: Mendöl T. 1939

A zárt településen belül olyan *formaelemeket és formacsoportokat* állapított meg, amelyek a települések szerkezetének vizsgálatakor ma is településföldrajzi alapkategóriáknak számíthatnak. A zárt település formaelemeinek két csoportját vizsgálta: egyrészt a beépítést a horizontális zártság és a vertikális tagolódás valamint a telkek beépítettsége szerint, másrészt az üzleteket jellegük szerint különítette el. A formaelemeknek ezen két csoportja alapján képzett formacsoportokat.

3. A KERTES VÁROS SAJÁTOS JELLEGE ÉS ELSŐ JELENTŐS ÁTALAKULÁSA

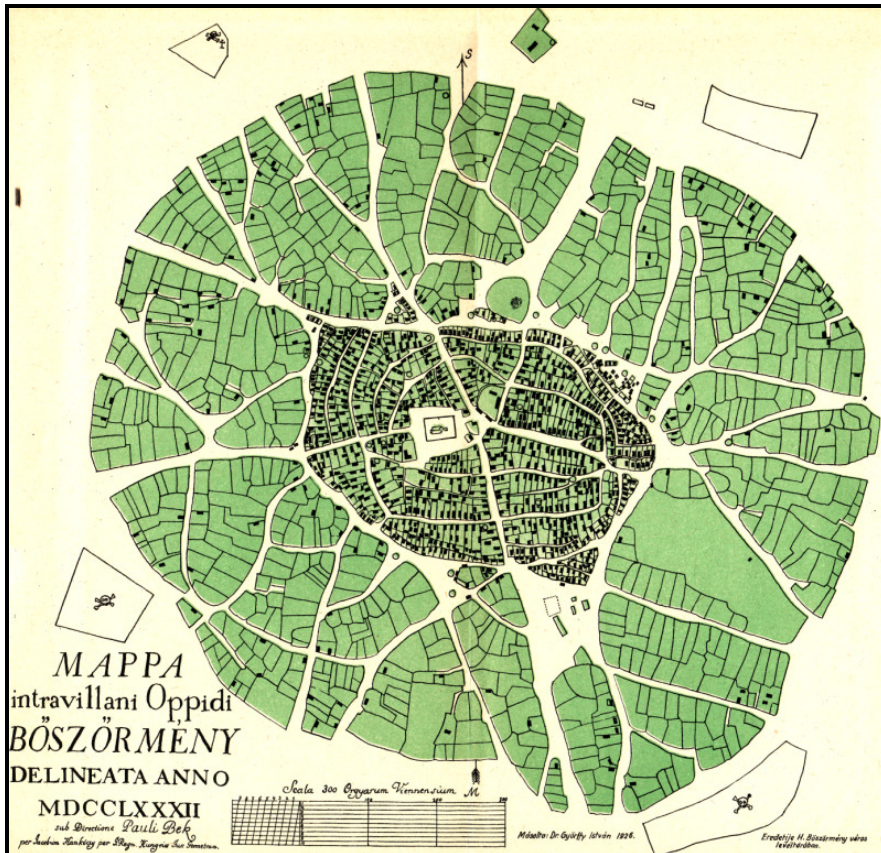
A magyar településállomány egy sajátos formájú csoportos falusias települése a **"kertes város"**, vagy **kétfelteles település** (Bárh János szerint szálláskertes település), amely különbözik akár a németeknél, akár más népeknél található halmazfalutól. Ez a sajátos, nálunk kialakult forma összefügg a magyarságnak a korábbi nomád életmódjával. *"A laza szálláscsoportok városi eredzettségét vagy a nomád hagyományokból való közvetlen származását jórészt kizárja a sok európai párhuzam. Ezek laza szálláskertek, de talán a tömörrültebb városszéli társaik is beleilleszkednek egy, a görög földektől Skandináviáig húzódó európai régi paraszti település- és gazdaság szervezési gyakorlatba. Annak sajátosan magyar változatai. Történeti fejlődésüket egyaránt befolyásolhatta ...nomád hagyomány ..."* (BÁRTH 1987. pp. 42.)

A halmazfalunak ez a különleges formája végső soron a *nomád téli szállásból* keletkezett, amint azt Gyórfy István állítja. A téli szállásból leszármazó magyar halmazfalunak az a jellemvonása, hogy a lakóházhoz igen hosszú ideig nem csatlakozott udvar és semmiféle gazdasági épület. A lakóház teljesen csupaszon, magában állt. A

lakóházakban kizárólag az emberek laktak, és a lakóházak közti szabálytalan formájú kimaradt közökben járkáltak, közlekedtek, ez közterület volt, ha úgy tetszik utca, de nem szabályosan elhatárolt vonalú utca. Ez a fajta település az ún. két beltelkes település volt, a másutt, idegenben ismeretes egy beltelkes faluval szemben (GYÖRFFY 1937).

Az a tény, hogy a lakóházhoz nem csatlakozott semmiféle külön elkerített udvar, azt jelentette, hogy az udvarok a lakóházaktól elkülönítve csoportosultak az ólaskert övében. Tehát minden falulakónak két telke volt, az egyik elkerített lakóház, míg a másikon az udvar funkcióját ellátó, s elkerített telek állott. Az egyes emberek ólaskertjei szomszédosak voltak egymással, övezetük kívülről csatlakozott a tisztán lakóházakból álló belsőséghez. Különbözött ez az ólaskertnek nevezett udvar másfajta falvak házának udvarától egyrészt abban, hogy ennek az udvarnak a rendeltetése, funkciója korábban sokkal inkább nomád színezetű volt, inkább az állattartással függött össze, mint másfajta, pl. nyugat-európai földműves falvak udvarának rendeltetése, másrészt abban is különbözött, hogy térben el volt szakítva a lakóháztól (6. ábra).

6. ábra. Hajdúböszörmény kertes (két beltelkes) település

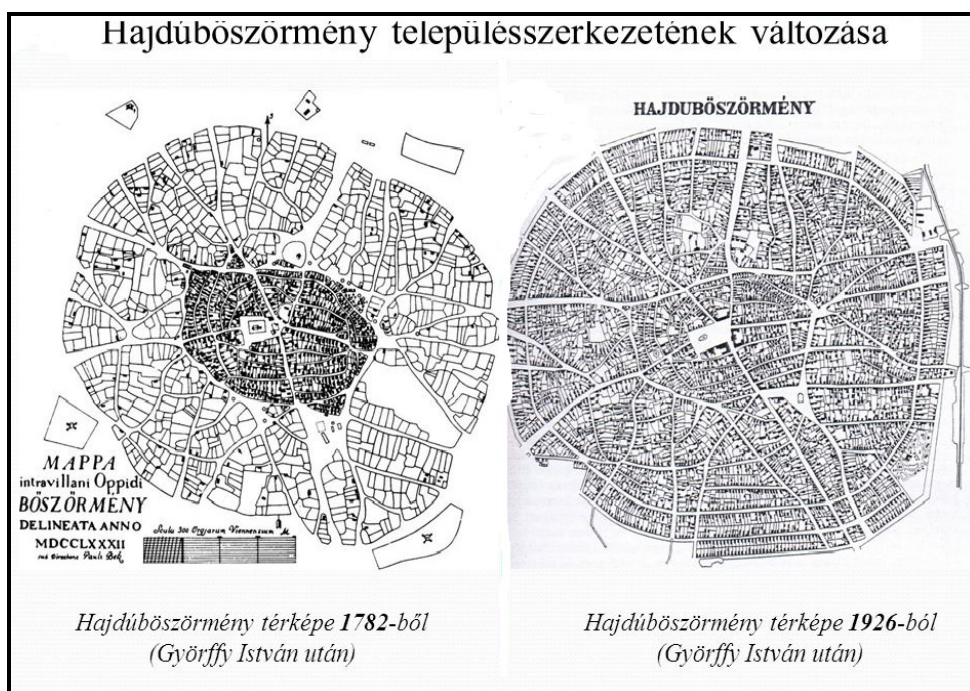

Forrás: Györffy I. 1926

Lassan, amint a földművelés erősödött az állattartás rovására, az ólaskerti telek is, meg a másik beltelkek is funkcióját tekintve átalakult. Így tehát a 18. század utolsó

harmadával az ólaskertes települések belterületének jelentős változása alapján ezt egy új korszakként regisztrálhatjuk. Most már nemcsak az állatokat tartották az ólaskertben, hanem oda kerültek a termények is, a takarmány tömegei, egyszóval funkcióját tekintve az ólaskertnek olyanféle rendeltetése lett, ólaskerti telken, mint bármely más falubeli udvarnak, de megmaradt továbbra is az a különbség, hogy a lakóháztól távol, esetleg több kilométerre helyezkedett el. Amikor azután a földművelés egészen háttérbe szorította az állattartást, s a népesség is szaporodott, az ólaskert régi alakjában szükségtelenné válik. Ekkor az ólaskert területén is lakóházak épültek a már korábban fennálló gazdasági épületek mellé, tehát olyasféle házastelekké alakultak az ólaskerti telkek, mint amilyen más falu beltelke (7. ábra).

7. ábra. Hajdúböszörmény településszerkezetének változása

Forrás: Győrffy 1926

A korábbi, csak lakóházakból álló belsőség területén pedig a lakóházak mellé kinek-kinek óla, istállója, csürje, magtára stb. épült, és mindezt elkerítik udvarra, hogy az ott tárolt holmi kellően védve legyen. Megszülettek tehát a belsőség területén is a lakóházakhoz térben csatlakozó, azokkal összefüggő udvarok, egyben bekövetkezett azoknak a körülkerítése, tehát udvarnak és utcának az elkülönítése. Minthogy ez az elkülönítés tervszerűtlenül, lassan, apránként ment végbe, természetesen szabálytalan lett az udvar alakja, s szabálytalanok lettek az udvarok között az utcának kimaradó közök is, tehát végeredményében ugyanolyan halmazfalu alakult ki, mint bárhol más országokban.

Az ólaskert funkciója tehát eredeti helyén megszűnik, annak helyét is gazdasági udvarral bíró lakóház foglalja el. És ekkor az ólaskert régi funkciója kiköltözik a határ távoli szántóföldjeire, és megtestesül ott az újonnan létesülő tanya formájában. A tanya tehát azon

települések esetében, amelyek ólaskertes szerkezetűek voltak, első korszakában, funkcionális tekintetben semmi egyéb, mint a szántóföldekre kitelepített ólaskert.

Alaprajz szempontjából a mi téli szállásból rögződött, két beltelkes eredetű halmazfalvaink, a kertes városok általában olyanok, mint a nyugati halmazfalvak, azonban van *néhány sajátos vonásuk* is. Ezek a települések legfőképpen az Alföldön fordulnak elő, másrészt ezek belsősegei rendszerint nagyok, valósággal *óriásfalvak*. Egy harmadik körülmény, amely éppen óriásfalú jellegükkel függ össze, az, hogy belterületüknek határozott *főutcabálózata* van. Amellett tehát, hogy utcahálózatuk halmazos, zezugos, összevissza futó, amellet vannak határozottan felismerhető főutcák is. Ezeknek a jellege pedig összefüggésben áll az egykori ólaskertes település jellegével: a főutcák a falu belsejéből a falu pereme felé haladva tölcészerűen tágulnak. Ezek a főutcák általában régi állathajtó utak voltak. Amikor a csorda megindult reggelenként a legelőre, egyre jobban növekedett, egyre több és több állat csatlakozott hozzá, a végén már hatalmas állattömeg vonult együtt, ennek széles útra volt szüksége.

A következő megkülönböztető jegye az, hogy bár most már nincsen lényeges különbség az eredeti belsősegi telkek és az egykori ólaskertek helyét elfoglaló telkek beépítettségének jellege tekintetében, hiszen mindegyiken van lakóház és gazdasági épületek is, egy különbség mégis van: azok a telkek, amelyek eredetileg is belsősegi telkek voltak, általában igen kicsinyek. A korábbi ólaskerti telkek általában nagyobbak és ezek kezdettől is el voltak kerítve, rendszeren tábla formájú, széles, majdnem olyan széles, mint hosszú telkek ezek. Azt mondhatjuk tehát, hogy funkció szempontjából mára megszűnt a különbség a kertes város két része között, ellenben a morfológiai szerkezetben az ma is felismerhető (*MENDÖL 1963*).

4. A TANYARENDSZER ÉS A KÜL- ÉS BELTERÜLET NÉPESSÉGÉNEK VISZONYA

Az alföldi városok életében az urbanizálódás egyik jelentős eredménye a tanyás jelleg megszűnése, illetve átalakulása. Ugyanis a tanyák fejlődésének általános vonala a 19. század végétől az volt, hogy egyre inkább elszakadt a tanyasi társadalom a mezővárostól, mert a tanyák valódi szórványokká váltak. Így a tanyákon élők, a tanyaiak elvesztették azt a társadalmi szálát, amely révén korábban kapcsolódtak egy nagyobb közösséghez, amelyben, ha alárendelt társadalmi helyzetben is, de mégis otthon érezték magukat, tehát szorosabban együtt-élő társadalmi közösség tagjaiként éltek. Az a kérdés tehető fel, hogy a 20. századi urbanizálódás eredményeképpen, a város zárt települése és a külterület települése a tanyák népességének kapcsolata milyen módosuláson ment át az elmúlt évtizedekben. Valójában az a kérdés, hogy a tanyás városok milyen mértékben tekinthetők még ma is azoknak?

Általánosan ismert, hogy Magyarországon a külterületi népesség csökkenő tendenciát mutat (*1-2. táblázat*). A külterületi népesség országosan 1930-ban magasabb volt, mint 1949-ben, de a mezővárosok átlagában, Békés és Hajdú-Bihar megye kivételével, a csúcstérték 1949-re következett be. Ekkor csúcsosodott ki a földreform után bekövetkezett nagyarányú tanyára költözés. E tanyai lakosság azonban már *nem a szó klasszikus értelmében vett tanyát, hanem szórványt hozott létre*. Az 1960-as évektől, a mezőgazdaság kollektivizálásával és az iparosítással ellentétes tendencia indult el. Az

eddig határba-áramlás megszűnt, s aki tehetett, beköltözött a zárt településbe, mégpedig vagy az anyatelepülésbe, vagy bekapcsolódott abba az áramlatba, ami a mezőgazdasági települések, elsősorban a falvak felől az ipari településekbe, ill. városokba irányult. Ennek következtében Magyarországon 1990-re 2,9 %-ra csökkent a külterületi népesség aránya. Az Alföld központjaiban, az alföldi mezővárosokban, ahol 1949-ben a népesség 39 %-a élt külterületen, 5,1 %-ra zsugorodott ennek a népességcsoportnak az aránya.

Erdei Ferenc fogalom-meghatározásában a *mezőváros* egyik leglényegesebb ismérve az volt, hogy *tanyás város*, mivel az Alföld településhálózatának a gerincét, a központi helyeit a hajdani mezővárosok, vagyis az agrárvárosok adják, ezért lényeges kérdés az, hogy a 20. század második felében az egyik legfontosabb jellemvonásukban, vagyis tanyás jellegükben mekkora változások következtek be. Ennek a változásnak az egyik vonala, hogy csökkent a tanyán élők száma, a másik pedig, hogy a tanyák állandóan lakott szórvánnyá alakultak át. Azt, hogy a tanyák ma mennyire alakultak át szórványtelepüléssé, pontosan meghatározni nem tudjuk, mivel ilyen adatokkal nem rendelkezünk. Csupán néhány helyen történt e tekintetben alaposabb vizsgálat (BECSEI 1968). A még megmaradt tanyák többsége ma már szórvány. Ha tehát azt akarjuk vizsgálni, hogy az alföldi mezővárosok ma mennyire tanyás városok, akkor azt csak abban a tekintetben tudjuk mérni, hogy mennyi a külterületen élők száma.

1. táblázat. A külterületi népesség számának alakulása az Alföldön

Év	A külterületi népesség		A fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1949	1 107 798	33,0			
1960	771 222	21,5	1949/1960	336 576	30,4
1970	572 367	16,3	1960/1970	198 835	25,8
1980	325 208	8,6	1970/1980	247 179	43,2
1990	206 988	6,4	1980/1990	118 220	36,4
2001	202 415	6,4	1990/2001	4 573	2,2
Összesen	-	-	1949/1990	900 810	81,3

Forrás: 1949-2001. évi Népszámlálás KSH

2. táblázat: A magánháztartásban élők száma az Alföldön 2011-ben

Terület	Magánháztartásban élő			
	Összesen	Belterületen	Külterületen	
			száma	%
Észak-Alföld	1 456 010	101 401 073	54 937	3,8
Dél-Alföld	1 262 532	1 148 090	114 442	9,1
Alföld	2 718 542	2 549 163	169 379	6,6

Forrás: 2011. évi népszámlálás KSH

Az 1930-as népszámláláskor a mezővárosok túlnyomó többségében a külterületi népesség aránya 20 és 40 % között volt (a 63 településből 45-ben), ezzel szemben 1970-ben a külterületi lakosság az össznépességből 20 % felett mindössze 14 településben fordult elő. Ezek közül 8 Bács-Kiskun megyében volt. Megítélésünk szerint a 20 %-os érték már olyan jelentős arányt jelentett, ami meghatározó jelentőségű valamely település struktúrájára, ezért e településeket bátran tekinthetjük ekkor még tanyás

városoknak. Ezek: Szabadszállás, Lajosmizse, Fülöpszállás, Kecel, Kiskunmajsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Endrőd, Szarvas, Nagykáta, Nagykőrös, Nagykálló Nyíregyháza. Továbbá kilenc település tartozott abba csoportba, ahol a külterületi népesség aránya 15-20 % között volt 1970-ben. Ezek közül három (Bácsalmás, Kunszentmiklós és Kiskőrös) Bács-Kiskun megyében, kettő-kettő (Abony és Cegléd, valamint Jászberény és Mezőtúr) Pest megyében, ill. Jász-Nagykun-Szolnok megyében, egy-egy pedig (Hódmezővásárhely, valamint Újfehértó) Csongrád, ill. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, megyében fekszik.)

Bár a 15-20 %-os arány kevésbé határozza meg a település egész szerkezetét, de el nem hanyagolható jelleget takar. Az átalakulást jól mutatja az, hogy 1980-ban 20 % feletti külterületi lakossal már csak Lajosmizse, Fülöpszállás, Kiskunmajsa és Endrőd rendelkezett; 10-20 % közötti értékkel pedig Cegléd, Jászberény, Kecel, Kecskemét, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Nagykőrös, Nyíregyháza és Szarvas. Az utolsó évtizedben 20 % feletti külterületi lakossal csupán Lajosmizse (34, 8 %) rendelkezett, míg 10-20 % közötti arány volt: Cegléden, Fülöpszálláson, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Kiskunmajsán, Nagykőrösön, Szabadszálláson és Szarvason)

A tanyarendszer átalakulása, valamint a népesség társadalmi és területi átrétegződése az alföldi agrárvárosokban a település határain belüli különféle népességmozgással járt együtt. Így 1960-tól 1990-ig a külterületi népesség száma mindenütt csökkent, ezzel általánosságban ellentétesen fejlődött a belterületi népesség. Nagy általánosságban azért, mert számos olyan is akadt, ahol a belterületi népesség is csökkent. A belterület oldaláról szemlélve a népességváltozást, az alábbi főbb típusok különíthetők el:

- az egyes települések össznépessége csökkent;
- a külterület népessége csökkent;
- a belterület népessége nőtt.

Amennyiben nagyobb alföldi településeink népességének a településen belüli területi elhelyezkedését vizsgáljuk megállapítható, hogy azok az elmúlt évtizedekben egyszerűbb morfológiai struktúra felé haladtak, egyre inkább megszűntek különleges "alföldi struktúrájúnak" lenni, amelyben vagy kizárólag, vagy csaknem egészében a zárt településen belül lakik a népesség. Egyes alföldi települések különállása és fejlődése az ország más területeihez viszonyítva azonban még ma is fennáll. Az Alföld településhálózatának csomópontjait, a hálózat gerincét, a hajdani mezővárosok alkotják, bár területük lényegesen csökkent, népességük alapján azonban az ország rész uralkodó települései. A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményeként a népességszám alapján jelentős differenciálódás ment köztük végbe, amely eredményeként különböző nagyságú csomópontok jöttek létre. E csomópontok térbeli szerkezetükben egyre inkább megközelítik az ország más területein fekvő városainkat, mivel a külterületi népesség száma csökken, de a zárt települések nagysága növekszik, vagyis *a népesség a zárt településekre koncentrálódik.*

5. A ZÁRT TELEPÜLÉS (BELTERÜLET) ÁTALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY FŐBB FOLYAMATA

Napjainkban az urbanizálódási folyamat eredményeit vizsgálva az egyik fő kérdés, hogy a nagy társadalmi-gazdasági átalakulási folyamatok hogyan jelennek meg az egyes településeken belül, vagyis hogyan alakul a településen belüli társadalom struktúrája, a funkciók működésében milyen változások következnek be, s mik lesznek ezeknek a térbeli megjelenési formái, milyen új morfológiai elemek és struktúrák jönnek létre, s ennek következtében milyen *szegregációs folyamatok* játszódnak le. A települések (önkormányzatok) kezdeti elkülönülése, bezárkózása után, napjainkra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az egyes települések csak környezetükkel együtt, tehát mindenekelőtt az adott kistérségben lévő társakkal összefogva tudnak életképes települési egységet, hálózati egységet teremteni.

Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy különbséget kell tennünk a nagyobb népességszámú (elsősorban a megyei városok) és a kisebb népességgel rendelkező városok között a belső mozgások és szegregálódások mértékében, s e folyamatok intenzitásában (BECSEI 1991, 1993). Az elmúlt évtizedekre vonatkozóan az alföldi városok társadalmának átalakulásában két nagy periódust különböztethetünk meg. Az első jellegzetessége, hogy a városi népesség *agrártársadalomból iparivá alakult át*, míg a második periódusban, ami napjainkban is zajlik, az *ipari társadalom szolgáltatóvá* válik. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az alföldi városokban kialakuló társadalmi csoportosulások részben demográfiai eredetűek, részben a foglalkozás, illetve az definiálja őket, hogy egyáltalán részt tud-e venni az újratermelési folyamatban. Fontos tényezővé lépett elő a lakóhely jellegéből következő helyi társadalmat kialakító hatás, továbbá a vagyoni különbség. Tehát részben olyan tényezők, amelyek korábban nem rendelkeztek differenciáló hatással.

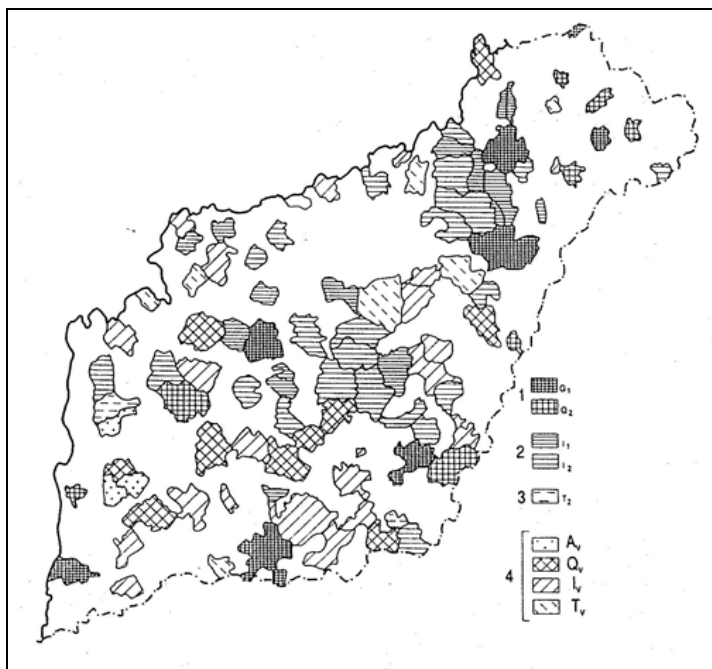
A nagyobb városokban a szolgáltatásoknak azon ágazatai fejlődtek dinamikusan, amelyek a magasabban kvalifikált szellemi munkát követelik meg. A legnagyobb városokban a szellemi aktív keresők aránya már 1990-ben is meghaladta, vagy megközelítette a 40 százalékot (Szolnok 48,7 %, Nyíregyháza 43,8 %, Szeged 42,5 %, Debrecen 42,3 %, Békéscsaba 41,1 %, Kecskemét 39,5 %), de több, kisebb lélekszámú alföldi városban (Gyula, Kalocsa, Berettyóújfalu) is felette van a 35 százaléknak.

Az első periódusban a településen belüli társadalom átstrukturálódásának egyik jellegzetessége az volt, hogy a korábban mezőgazdasági jellegű lakóövezetek népessége ipari foglalkozásúvá vált, így az általuk lakott területek egyre nagyobb teret foglaltak el a településen belül, míg az *agrárnépesség a városok peremterületeire szorult*. Ma már megállapítható az is, hogy ez a folyamat a kisebb és a nagyobb városokban egyaránt lezajlott. Az egykori húsz-ötven százalékos agrárnépességi arány öt-tizenöt százaléknyra szorult le. Ez azt eredményezte, hogy azok, akik ebben a lakóövezetben éltek foglalkozásukban dominánsan urbánussá váltak, de a település falusias lakóövezete külső képében továbbra is őrizte a falusias jellegét (8. ábra).

Fontos vonása volt az alföldi városok átalakulásának, hogy a legnagyobbakban *erős cityképződés* indult meg, ugyanakkor új formacsoportként felépültek a lakótelepek, amelyek kezdetben a városba költöző mindenféle foglalkozásúaknak adtak otthont, emiatt lakóik között éppen úgy ott találhattuk az értelmiségit, mint a munkást. Ekkor a

városi társadalom változására az volt a jellemző, hogy foglalkozást váltott, másrészt a népesség mozgásának meghatározó formája a falvakból a városba költözés volt. A kilencvenes években ez a beáramlás megszűnt, ellenben a városban élők esetében egy újabb társadalmi átrétegződésnek lehetünk a tanúi, ugyanis most jelentős településen belüli területi átcsoportosulások indultak el és mennek végbe. Ma már a szegregációt egyrészt a vagyoni helyzet, másrészt a foglalkozási szerkezet motiválja. Ennek következtében kialakulnak a jobb módúak által lakott *villanegyedek*, valamint megindult a belső tanyazóna területére való kiáramlás, a *szuburbanizáció*, amelyek a jobb lakáslehetőségeket és infrastrukturális ellátottságot biztosító, valamint a kedvező környezeti adottságokkal rendelkező területeket foglalják el.

8. ábra. Az alföldi városok típusai a népesség foglalkozási szerkezte alapján (1990)

Szerk.: Becsei

Jelmagyarázat: 1= Kvaterner típusok: Q¹=erősebb, Q²=gyengébb

2. Ipari típusok: I¹=erősebb, I²=gyengébb

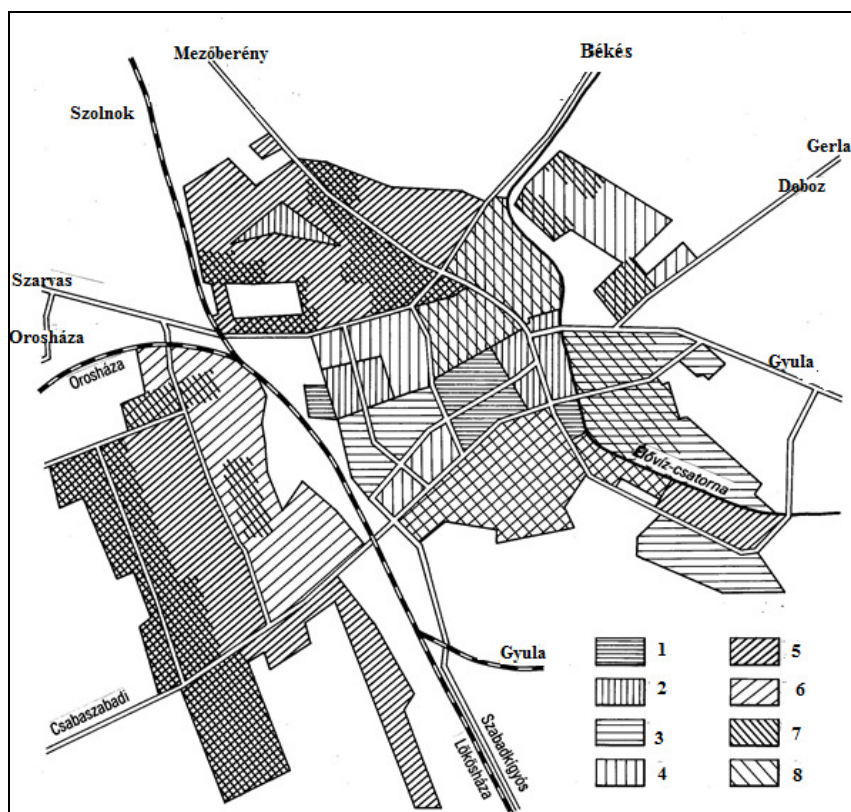
3. Tercier típusok: T²=gyengébb

Vegyes típusok: Av = agrár, Qv=quaterner, Iv=ipari, Tv=Tercier vezető ágazatok

A városközpont felé haladva, jellemző folyamattá vált a túlnyomóan *értelmiségiek által lakott területek* létrejötté. Jól elkülöníthető területeket foglalnak el az ipari üzemek fizikai munkásai, a városperemeken pedig a mezőgazdaság dolgozói találhatók. A *lakótelepek társadalma* lényeges átalakuláson megy végbe, ahol ma már egymástól lényegesen elkülönülő társadalmi csoportok tömörülnek, akik körében igen gyakori a lumpenizálódás. Ami korábban a kedvező státus jele lehetett (egy jó lakótelepi lakás), ma már aki teheti (tehát akinek anyagi lehetősége megengedi) az elhagyja a lakótelepet. A legelőször felépített lakótelepek lakói, akik az első vidékről beköltöző generációt

adták, mára a város törzslakóivá váltak, míg az újabban építettekbe költözők továbbra is idegenként élik meg a városi létet. Közülük kerül ki a legtöbb városi munkanélküli és itt a legtöbb a gyermek. Ezek a lakótelepek zsúfoltak és nem tudják nyújtani azokat a kedvező körülményeket, amelyeket egy jól végrehajtott városközpont-rekonstrukció után a városmag biztosítani tud. Így azután *jelentős szakadék áll fenn a centrum és a lakótelepek társadalmi között*, az utóbbiak - függetlenül attól, hogy a várostestben térbelileg hol helyezkednek el - a városok peremvárosi részeivé lettek (9. ábra).

9. ábra. A zárt település övezetei Békéscsabán, a társadalmi struktúra alapján 1990-ben

Forrás: KSH adatok alapján szerkesztette Becsei

Jelmagyarázat: 1= döntően szellemi keresők által lakott övezet, 2= jellemzően szellemi keresők által lakott terület, 3= átmeneti övezet (szellemi kereső többséggel), 4= döntően munkás keresők által lakott övezet, 5= jellemzően munkás keresők által lakott terület, 6=átmeneti övezet (munkás többség), 7= nagyobb arányú mezőgazdasági keresők által lakott terület, 8= nagyobb arányú nyugdíjas népesség által lakott terület

Az alföldi városok belső szerkezetének változásai közül ki kell emelnünk azt is, hogy egyre határozottabb jellemzőjévé válik *népességük életkor szerinti térbeli elkülönülése* is. Mára ugyanis az Alföld kisebb és nagyobb városaiban egyaránt körülhatárolhatók azok a főként idősek által lakott területek, amelyek jellemzik a lakótelepeket éppen úgy, mint a város régebbi negyedeit. A főként nyugdíjasok által lakott területek népességének fontos

jellemzője, hogy a már nem aktívan dolgozó lakosság eredeti foglalkozására nézve különböző társadalmi csoportokba sorolhatók be.

Mindaz az adottság, amellyel az egyes települések rendelkeznek, mindazok a folyamatok, amelyek napjainkban zajlanak, mindazok a tényezők, amelyek ezeket kiváltják és meghatározzák, s amelyek közül néhányat e helyen kiemeltem, minden egyes esetben sajátosan jelennek meg. Ezek megismerése és azok olyan értékelése, ami a dinamikus fejlődést segíthetik, a helyi önkormányzatok kötelessége.

ÖSSZEGRZÉS

Az urbanizálódás Magyarországon Európa fejlettebb területeihez viszonyítva (bár ott is különböző stádiumokat különíthetünk el) nemcsak abban különbözött, hogy hozzájuk viszonyítva megkésett, hanem egyéb jellegzetességekkel is rendelkezik/rendelkezett. Ez mindenekelőtt az alföldi városok sajátos tulajdonságai miatt követhető nyomon. Annak az átfogó társadalmi-gazdasági folyamatnak - az urbanizálódásnak - amelynek révén a lakosság társadalmi struktúrája, foglalkozási szerkezete, életkörülményei stb. megváltoznak, átalakulnak, vagyis a lakosság életviszonyai átformálódnak annak színterei a települések. Ezek a maguk igen sokszínű, összetett életjelenségei és arculati sajátosságai révén különösen alkalmasak az urbanizálódás bonyolult folyamatának sokoldalú tükrözésére.

A magyarországi urbanizálódásnak is egyik fontos jelensége a városok növekedése, de még inkább a városi népesség számának és arányának a változása annak eredményeként, hogy részben számos települést várossá nyilvánítottak (2015-ben 346 városa volt az országnak), részben pedig a falvakból a városokba költözött a lakosság. Mindennek eredményeként jelenleg a népesség 69,1 %-a városlakó, de úgy, hogy a nem fővárosi népességnek 62,6 %-a él városokban, de az Alföldön a lakosság 71,2 %-a városlakó.

Az Alföld nemcsak abban különbözik az ország más nagytájaitól, hogy itt a népesség nagyobb arányban tömörül a városokban, hanem abban is, hogy itt a településállomány összetétele, változásai, a városi fejlődés sajátos útját járta be, aminek eredményeként sajátos településhálózat alakult ki. Ennek a legfontosabb egyedei: 1. az alföldi város, 2. a másikkal a tanyarendszer. Az elmúlt évtizedekre vonatkozóan az alföldi városok társadalmának átalakulásában két nagy periódust különböztethetünk meg. Az első jellegzetessége, hogy a városi népesség agrártársadalomból iparivá alakult át, míg a második periódusban, ami napjainkban is zajlik, az ipari társadalom szolgáltatóvá válik. Továbbá az alföldi városok életében az urbanizálódás egyik jelentős eredménye a tanya jelleg megszűnése, illetve átalakulása. Ugyanis a tanya fejlődésének általános vonala a 19. század végétől az volt, hogy egyre inkább elszakadt a tanyasi társadalom a mezővárostól, mert a tanya valódi szórványokká váltak. Így a tanyaikon élők, a tanyaiak elvesztették azt a társadalmi szálát, amely révén korábban kapcsolódtak egy nagyobb közösséghez.

IRODALOM

- BÁRTH J.** (1987): A szálláskert. Forrás, XIX. évf., 1. Kecskemét, pp. 37-51.
- BECSEI J.** (1966): A tanyai település néhány kérdéséről. (Vita-hozzászólásokkal) Földrajzi Értesítő, XV. évf. 3. sz. pp. 385-406.
- BECSEI J.** (1973): Az Orosháza-környéki tanyavilág néhány településmorfológiai problémája. Körösmenti Helytörténeti Honismereti Közlemények, 4-5. sz. Békéscsaba, pp. 116-123
- BECSEI J.** (1975): A felszabadulás utáni urbanizálódás Békés megyében. In.: Juhász J. (szerk.): Tanulmányok. Békés megyéből. Békéscsaba, pp. 67-90.
- BECSEI J.** (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 208 p.
- BECSEI J.** (1991): Békéscsaba településen belüli társadalmának térszerkezete. Földrajzi Értesítő XL. évf. 1-2. f. Budapest, pp. 81-103.
- BECSEI J.** (1995): Az alföldi város és a külterületi népesség. MTA FKI, Budapest, 113 p.
- BECSEI J.** (1996): Városok és tanyák az Alföldön. Földrajzi Értesítő XLV. évf. 1-2. f. pp. 35-53.
- BECSEI J.** (1993): A tanya-fogalom tartalmáról. Földrajzi Értesítő, XLII. évf. 1-4. f. pp. 35-39.
- BECSEI J.** (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In.: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 171-197.
- BELUSZKY P.** (2001): A Nagyalföld történeti földrajz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 274 p.
- BELUSZKY P.** (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 584 p
- CSATÁRI B.** (2004): Tanyai kaleidoszkóp. In.: Csatári B. - Kiss A. (szerk.): A 2002-2003. évi Tanyakollégium munkájának eredményei. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét, 192 p.
- ENYEDI GY.** (1996): Regionális folyamatok Magyarországon. ETR, Budapest, 138 p.
- ERDEI F.** (1941): A magyar tanyák földrajzi szemlélete. Földrajzi Közlemények, LXIX. évf. 2. sz. pp. 103-113.
- ERDEI F.** (1976): Magyar tanyák. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271 p.
- ERDEI F. - CSETE L. - MÁRTOM J.** (1959): A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 416 p.
- GYÖRFFY I.** (1937): A magyar tanya. Földrajzi Közlemények, LXV. évf. 4-5. f. pp. 70-93.
- GYÖRFFY I.** (1926): Hajdúböszörmény települése. Föld és Ember, VI. évf. 4. sz. Szeged, pp. 177-210.
- KRÚDY M.** (1931): A szegedi tanyarendszer kialakulása, Athenaeum Nyomda Budapest, Terjedelem: 26 lev. : 2 térk. ; 21 cm

- KSH** (2000): Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok -. Budapest, 581 p.
- LETTRICH E.** (1965): Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83 p.
- LETTRICH E.** (1975): Településhálózat – urbanizáció - igazgatás. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 97 p.
- MÁRKUS I.** (1943): Kertek és tanyák Nagykőrösön a XII-XVIII. században. Kecskemét, 141 p.
- MÉSZÁROS R.** (1982): A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. Akadémiai Kiadó, Budapest, 141 p.
- MENDŐL T.** (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, Debrecen, 1. sz. 44 p.
- MENDŐL T.** (1939): Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. Földrajzi Közlemények, LXVII. k. 3. sz. pp. 217-223.
- MENDŐL T.** (1941): Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. Földrajzi Közlemények, LXIX. k. 2. sz. pp. 113-115.
- MENDŐL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 567 p.
- MAKSAY F.** (1971): A magyar falu középkori településrendje. Akadémiai Kiadó, Budapest, 237 p.
- MOLNÁR M.** (2000): A nagykunsági tanyavilág rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági helyzete. Doktori (Ph.D) értekezés, Debreceni Egyetem, Debrecen, 133 p.
- RÁCZ I.** (1980): A tanyarendszer kialakulása. In.: Pölöskei F. - Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 97-148.
- ROMÁNY P.** (1999): Az agrártársadalom térségi különbségei és a migráció Magyarországon I-II. Budapest, Gazdálkodás, XLIII. évf. 5. sz. pp. 62-73, illetve 6. sz. pp. 53-59.
- ROMÁNY P.** (2000): Új agrártársadalom született? Budapest, Gazdálkodás, XLIV. évf. 5. sz. pp. 69-73.
- SÁRFALVI B.** (1965): A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 122 p.
- SIMKÓ GY.** (1909): Nyíregyháza és tanyáinak települése. Földrajzi Közlemények, XXXVIII. k. 2. f. pp 41-114.
- SZABÓ I.** (1929): A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, IX. évf., 5. sz. Budapest, pp. 214-244.
- TÓTH J.** (1988): Urbanizáció az Alföldön. Területi és Települési Kutatások 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 200 p.